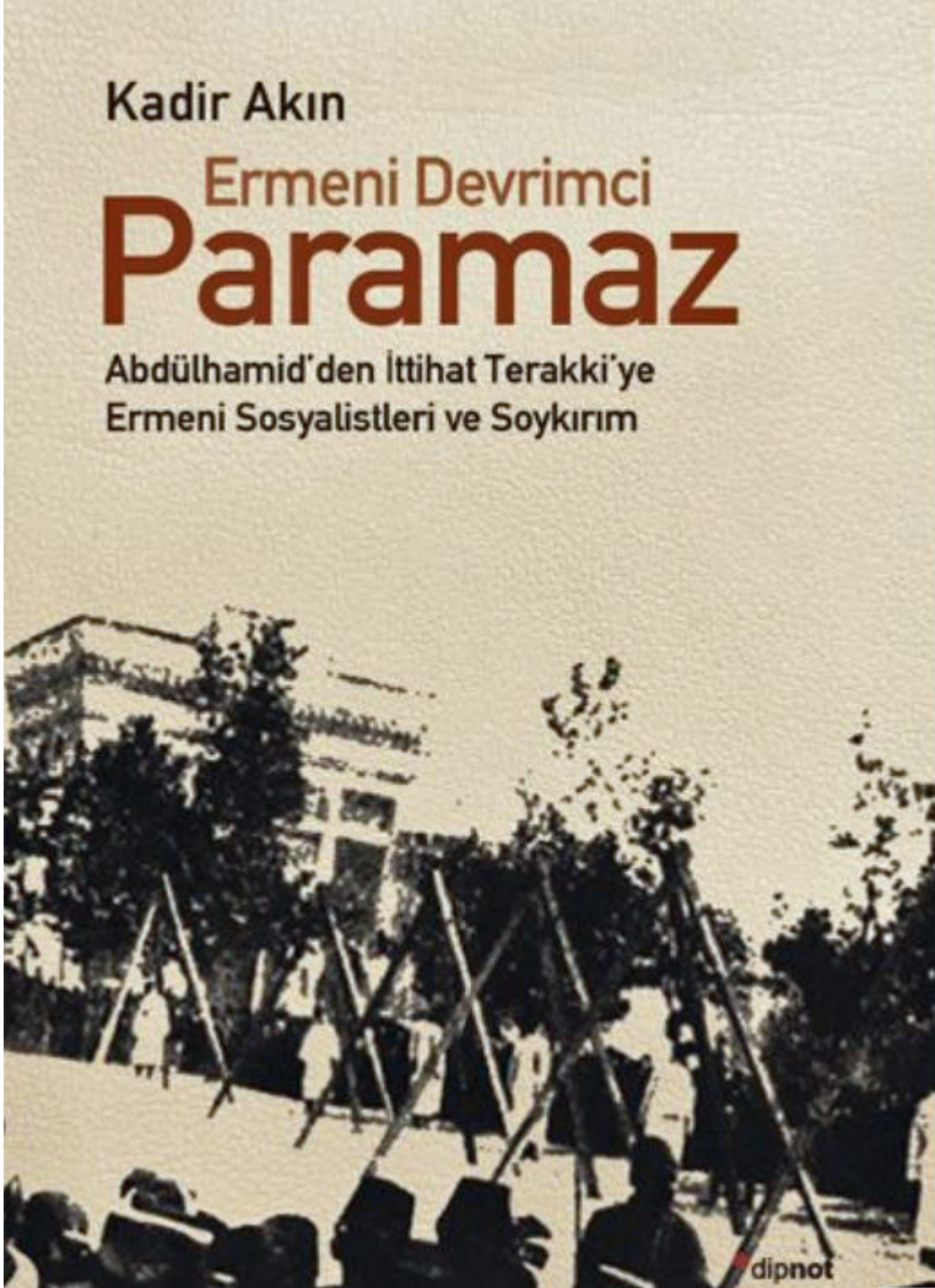

Kadir Akın: Türkiyeli bir devrimci, yoldaş Paramaz

Posted on 16/06/2014

15 Haziran
1915'de İstanbul
Beyazıt
meydanında
asılan Ermeni
Sosyalisti
Paramaz
(Madteos
Sarkisyan) ve 19
yoldaşının trajik
hikâyeleri,
günümüzde de
Ermeni
toplumunun
belleğinde
silinmeden
duruyor. Buna
karşın, son
yıllarda
geçmişle yavaş
da olsa
yüzleşmeye
başlayan
Türkiye'de ise sol
siyasi çevreler de
dâhil olmak üzere
20'lerin davası

pek de bilinmiyor. 1915'in yüzüncü yılına yaklaştığımız bugünlerde "geçmişle hesaplaşmanın imkânları ve yolları" üzerine tartışmalar giderek artmakta. Bu kapsamda,

unutmaya karşı olmak ve geç de olsa adaletin yerine getirilmesi gibi bir noktadan hareket ederek, 20'lerin asılması olayını gündeme getirmek Türkiye'nin mazisinde gezinen hayaletlerle yüzleşmesinin vazgeçilmez koşullarından biri.

Büyük Felaketin İşaret Fişeği: 15 Haziran 1915'de Paramaz ve Yoldaşlarının Asılması

İstanbul Beyazıt Meydanı'nda Sosyal Demokrat Hınçak Partisi üyesi Paramaz (Madteos Sarkisyan) ve arkadaşlarının bu topraklarda yaşayan 1 milyona yakın Ermeni'nin sürgün edilmesinin başlangıcı sayılan 24 Nisan tutuklamalarından 3 hafta sonra hızlı bir yargılamayla infaz edilmeleri, "büyük felaket" in işaret fişeği gibidir.

Ermeni halkı, Paramaz ve arkadaşlarının yasını tutmaya vakit bile bulamadan daha büyük ve kapsamlı bir acının içine yuvarlanmıştır. İttihat Terakki önderliğinin uzun süredir gündeminde olan "zorla Türkleştirme ve asimilasyon" politikasına ilişkin kolladığı fırsatı, Balkan savaşı sonrasında balkan uluslarının Osmanlı'nın boyunduruğundan çıkarak kendi kaderlerini tayin hakkını kullanmaları ve Osmanlı'nın yaşadığı toprak kaybı sonucunda buldu. Bunun yanı sıra, 10 Ocak 1915'deki Sarıkamış hezimetini ve Ortadoğu'daki hegemonya kaybı

da, İttihat Terakki Cemiyetinin "Anadolu'nun Türkleştirilmesi" projesini hızla devreye sokmasına vesile oldu. Başta Ermeniler olmak üzere Rum ve Anadolu'nun kadim halkları Süryaniler, Keldaniler; binlerce yıldır yaşadıkları topraklardan sürülüp kopartıldı. Deir-ez-Zor gibi çöllük bölgelere ölüm yolculuğuna çıkartılarak tam bir etnisite mühendisliğiyle soykırıma uğratıldılar. (1) Tehcir'in uygulamaya konmasından hemen sonra hukuksuz bir yargılamayla ölüme gönderilen Paramaz ve arkadaşlarının hikayesi, onların

katledilmesinden daha sonra gelen büyük adaletsizliğin ve hukuksuzluğun özeti gibidir.

1914 Haziran'ın sonuna doğru Sosyalist Hınçak Partisi'nin kurucuları, merkez yöneticileri ve İstanbul'daki üyeleri, 17 Eylül 1913'de Romanya'nın Köstence şehrinde yapılan SDHP'nin 7. kongresinde, İttihat ve Terakki yöneticisi Talat Paşa'ya suikast düzenlenmesi kararı alındığının ihbar edilmesi üzerine apar topar gözaltına alınır ve tutuklanırlar. Paramaz'da tutuklananlar arasındadır. (2)

Tutuklananların henüz mahkemeleri başlamamıştır ve ne zaman başlayacağı da belirsizdir. Bu şekilde İstanbul merkez cezaevinin bodrum katında kötü koşullarda zincirlenerek tutulmuşlar ve işkence altında sorguları aylarca sürdürülmüştür. Gerçektende kongrede, İttihat ve Terakki yöneticilerinin Ermenilere dönük katliam hazırlığı içinde olduğu konuşulmuş ve bu konuyla ilgili ne yapılacağı seçilen merkez komitesine bırakılmıştır.

Köstence'de toplanan 7. kongreye katılım yeterli düzeyde olmamış ve bu kimi sıkıntılara da yol açmıştır. Kongre, 1909 yılında İstanbul'da toplanan ve legalleşme kararının alındığı 6. kongrenin aksine tekrar illegal çalışmanın esas olacağı kararını alır. Aslında legalleşme kararı 6. kongrede ciddi tartışmalara sahne olmuş, Stepan Sabah-Gülyan (3) ve Paramaz'ın da içinde olduğu ekip, legalleşmeye itiraz etmişlerse de bu partide bir bölünmeye yol açmamış, alınan karara herkes uymuştur. Kuşkusuz 1908 yılında 2. Meşrutiyetle ilan edilen anayasa, yasalda kendilerini kuran Ermenilere, diğer farklı uluslar gibi Meclis-i Mebusanda kendilerini temsil imkanı vermiştir. Hınçaklar, İttihatçılara karşı sosyalist ve liberal örgütlerle işbirliği de yapmışlardır. (4)

1905'de Çar'ın Kafkasya Valisine suikast düzenleyenlerin arasında olduğu bilinen Paramaz, 7. kongreye katılmadığı halde Kongrede yenilenen merkez komitesine seçilenlerin arasındadır. Kongreye Mısır delegesi olarak katılan ve Osmanlı polisiyle işbirliği yaparak operasyonun başlamasına neden olduğundan şüphelenilen Arşavir Sahakyan, kendisine 28 Ocak 1914 günü Tarlabası'da suikast girişiminde bulunulduğunu ihbar ederek

tutuklamaların yaygınlaşmasına da neden olur. (5) Toplam tutuklu sayısının 120'lere çıktığı ve işkenceli sorguların aylarca sürdüğü süreçte, tutuklananların bir kısmı araya giren aracılar ve verilen rüşvetlerle salıverilirler. Tutuklu sayısı 49 kişiye kadar düşer. Yargılama süreci başladığında ise tutuklu sayısı 2'si gıyabında olmak üzere 23 kişidir. Mahkeme aşamasında beraat ettirilen Hemayak Aramyan'da Paramaz ve arkadaşlarıyla ilgili suçlayıcı ifadeler verir

Van olayları öne sürülerek 1915 yılının 24-25 Nisan'ın da Ermeni aydın ve toplum önderlerinden 240 kişi İstanbul'da tutuklanıp sürgün edilmeye başlanır. Bu sayı bir kaç gün içinde 2000'i geçecek, tutuklamalar Mayıs ayına kadarda devam edecektir. 27 Mayıs'ta ise çıkarılan "Tehcir Kanunu" ile yüz binlerce Ermeni soykırım yolculuğuna çıkarılacaktır. Tam bu tarihlere denk gelen zamanda, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi merkez komitesi üyesi Paramaz (Madteos Sarkisyan) ve yoldaşlarının mahkemesi Divan-ı Harp'te başlar. Önceleri hiç kimse, yaşama geçirilmemiş, somut hiç bir adım atılmamış bu girişimin yargılanması sonucu idam kararı çıkacağını öngörmemiştir.

10 Mayıs 1915'de başlayan ve 17 gün süren mahkeme 27 Mayıs'ta son bulur. Bu tarih aynı zamanda "Tehcir Kanunu"nun çıktığı tarihtir. Paramaz ve diğer 21 Hınçak Partisi üyesi "Özgür ve bağımsız bir Ermenistan kurma amacıyla silahlı eylemlerde bulunmak, yabancı devletleri Osmanlı'ya karşı kışkırtarak, devletin bölünmez bütünlüğüne yönelik tehlikeli planlar yapıp, Osmanlı halklarından bir kısmının Osmanlı hâkimiyetinden ayrılıp kendi başına devletler yaratma amaçlı değişik yerlerde alenen ve gizli toplantılar gerçekleştirmek, basın-yayın yoluyla bu amaçların propagandasını yapmak ve kışkırtıcı çalışmalar örgütlemekle" suçlanırlar. Mahkeme başkanının "Türkiye'yi parçalayıp, yok etmek niyetiyle bağımsız bir Ermenistan kurma amacına hizmet ettiğiniz doğru mudur?" sorusuna Paramaz'ın cevabı: " Bu ülkenin refahı için yapmadığımız ne kaldı? Ermenilerin ve Türklerin kardeşliğini sağlamak için öylesine fedakarlıkları kabul ettik. Ne kadar enerji tükettik ne kadar çok kanımızı akıttık. Bu kadar acıya katlanmamızın nedeni güven yoluyla birbirimizi yükseltmek idi. Ve bizim karşılaştığımız nedir? Yalnızca bizim olağanüstü çabalarımızı yok

saymakla kalmadınız, aynı zamanda bilinçli olarak bizi imha etmeye çalıştınız. Siz ülkemizi bundan altı yüz yıl önce bizden koparmaya çalışıp, işgal ettiniz. Şimdi de tüm Osmanlı vatanını bir Türkiye'ye dönüştürme çabası içerisindeyiz. Ancak siz bunu yaparken suçlu görülmüyorsunuz da, aynı şeyi yapmaya kalkışıp, tarihsel hakkımızı yeniden elde etme amacı için çabaladığımız için biz mi suç işlemiş sayılıyorz yani!" olur. Paramaz, 1898 yılında arkadaşlarıyla birlikte Van'da tutuklanmış, yargılanması sonucunda idam cezasına çarptırılmıştı. Vatandaşı olduğu Rusya'nın talebi üzerine ise cezası infaz edilemeden Rusya'ya iade edilmişti. Paramaz'ın Van'da yargılandığı mahkemedeki savunması da ilginçtir. Mahkeme başkanına "Bizim istediğimiz eşitlik, biz katı milliyetçi değiliz, bizim talebimiz Ermeni, Türk, Kürt, Alevi, Laz, Yezidi, Süryani, Arap ve Kıptilerle birlikte eşit koşullarda kardeşçe yaşamak istiyoruz. Bir devrimci olarak bu hedefe ulaşacağımıza inanıyorum. Ama Osmanlı devletinin tutumu onu Türkçülüğe götürüyor. Yüzlerce yıl önce bu topraklara geldiğiniz noktaya, Türkçülüğe geri dönüyorsunuz" (6)

Aralarında Paramaz'ın da olduğu 22 kişi idam cezasına çarptırılır. Stepan Sabah-Gülyan ve Hagop Tivrapyan kaçak durumda oldukları için ceza giyaplarında verilir. Mahkemenin aldığı karar, 5 Haziran günü Osmanlı padişahı Mehmet Reşat tarafından onaylanır ve dönemin Başkomutan vekili Harbiye Nazırı Enver'e infazların yerine getirilmesi emri verilir. (7)

15 Haziran 1915 sabahına doğru saat 03.30'da 20'ler infazları gerçekleştirilmek üzere darağaçlarının yanına getirilirler. 20'lerin yüzlerine karşı idam fermanları okunur. Paramaz arkadaşlarına dönerek, "Yoldaşlar, yiğitçe, başımız dik gideceğiz ölüme" diye seslenir. Yine 20'lerden Doktor Benne cellatların yüzüne, "Biz, yirmileri asıyorsunuz, ama arkamızdan yirmi binler gelecek!" diye bağırır. İlk olarak, Paramaz'ı darağacına çıkarırlar. İdam sehvasında Paramaz "Siz, sadece bizim vücudumuzu yok edebilirsiniz, fakat inandığımız fikirleri asla... Yarın Ermenilik, ülkenin Doğu'sunda özgür ve sosyalist Ermenistan'ı selamlayacaktır, yaşasın sosyalizm!" diye var gücüyle haykırır. Ardı ardına darağacına çıkarılanlar benzer şiarları haykırırken, infaz için sırada bekleyen İşçi Yervant'ın söylediği: "Ölüm her yerde aynıdır ama ne mutlu halkının kurtuluşu için şehit düşene !" şarkısı ilmiğin

boğazına geçmesi ile son bulur.

İnfazları izleyen Papaz Kalust Boğosyan “20 devrimci Ermeni’nin idamından sonra, orada görevli olan subayların üzerinde ölüm kararı yazılı olan tahtaları kurbanların boyunlarına asıp, fotoğrafçıyı çağırıp, bolca fotoğraf çektirttiğini, bir doktor tarafından teker teker muayene edilip ölmüş olduklarına dair tasdik raporu alındıktan sonra, idam sehpalarından indirilen 20’lerin atlı yük arabasına üst üste yüklenerek Edirnekapı Ermeni mezarlığına gönderildiğini” yazmaktadır. 20’ler, atlı bir arabayla üst üste yüklenerek götürüldükleri Edirnekapı Ermeni mezarlığında, Aram Açıkbaşıyan’ın vasiyeti gereği ayrı ayrı değil topluca gömülürler. (8)

Belleklerdeki Paramaz

Ermeni halkı bu trajik olayı asla unutmamıştır. Hem bu topraklarda kalanların belleklerinde, hem de tehcirle dört bir yana savrulan Ermeniler, Paramaz ve arkadaşlarının başına gelenleri, onların mahkeme savunmalarını ve kahramanlıklarını kuşaktan kuşağa taşımışlardır. Türkiye’de tehcirden kurtulan Ermeniler arasında gizliden gizliye konuşulan ve anımsanan bu olay, Diaspora’da ve Ermenistan’da yaşayanlar arasında ise yaygın bilinen ve hatırlanan bir olay olarak günümüze kadar gelmiş, Paramaz bir halk kahramanı olarak Ermeni halkının belleğinde yer etmiştir.

Türkiye’de ise çok sınırlı sayıda yayında yer alan bu trajik olay, 1921 yılında İstanbul’da Taşnak, Hınçak ve Ramgavar’ların ortak eylemiyle anılmış ve onlarca yıl sonra ilk kez 2013 yılının Haziran’ında İstanbul’da yapılan bir panelle ve yine ilk kez infazların gerçekleştiği Beyazıt meydanında gerçekleştirilen anma ile Türkiye sol kamuoyunun gündemine taşındı. Devrimci 20 Ermeni’nin hikayesi 2013 yılında yapılan etkinlikler sayesinde farkındalık yarattı. Neredeyse yüzyıl sonra Türkiye’de ilk kez kamusal alanda yapılan etkinliklerle bu olayın hatırlanması ve hatırlatılmasının aslında çok geç kalmış da olsa, yüzleşmenin ilk adımı

olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Türkiye sosyalist hareketine gelecek olursak, tarihinin ilk öncülleri içinde İstanbul'da yaşayan Ermeni ve Rumların -hatta Bulgar ve Yahudilerinde- kurucu özne olarak yer aldıkları bilinse de (9) Türkiyeli sosyalistlerin Paramaz olayını belleklerinde yaşatmadıkları bir gerçek. Gerek Türkiye Komünist Partisi (TKP) gerekse sonraki yıllardaki sol-sosyalist hareketler tarafından bu olayın hatırlanmaması kuşkusuz İttihat ve Terakki'nin devamı olan ve TC'nin kuruluş ideolojisi olarak kabul edilen Kemalizmin sol üzerinde yarattığı etkiden kaynaklanıyor. Tehcir suçu işlemiş ve 1919'da yargılamaları İstanbul'da başlayıp sonra Malta'da kurulan mahkemede devam eden bir çok isim, bizzat M.Kemal tarafından kurtarılmış ve bu isimler sonra Cumhuriyetin kuruluşunda önemli görevlere getirilmiştir. (10) Ermenilere uygulanan tehcir ve bu konuda yaratılan algının, Türkiye'deki sol-sosyalist hareketler üzerinde de uzun yıllar etkili olduğunu kabul etmek gerekiyor. Sol-Sosyalist hareketlerin üzerindeki Kemalizm etkisi ve enternasyonalizm konusundaki zaaf, bu topraklarda yaşayan "diğer" sosyalistlerin varlıklarını ve mücadelesinin görmezden gelinmesine, unutulmasına, gelecek kuşaklara aktarılmamasına neden olduğunu söyleyebiliriz.

Geçmişle hesaplaşma, tarihin doğru bilinmesi

Paramaz ve 19 yoldaşının trajik hikâyeleri, günümüzde Emeni halkının belleğinde saklı dururken, Türkiye sosyalistleri, aydın ve demokratları içerisinde 20'ler davasını hatırlayıp, bu davanın tarihsel önemini vurgulayanların sayısının kısıtlı olduğunu belirtmiştik. Halbuki bu topraklarda kurulan darağaçlarında, işkencehanelerinde can veren sosyalistler, Deniz, Mahir İbrahim, Mazlum ve arkadaşları, diğer devrimciler farkında olmadan Paramazların, 20'lerin geleneğini yaşattılar, onların yolundan yürüdüler.

Ermenilere uygulanan tehcir; soykırımın yanı sıra, bu topraklarda yeşeren sosyalizm fikrinin

kökünün de zarar görmesi anlamına gelmiştir. Türkiyeli sosyalistler ve onların örgütleri, kendilerinden önce bu topraklarda yaşayan sosyalistlerin çıkardıkları dergileri, kendi çağlarına tanıklık ederken sürdürdükleri bugün bile aktüalitesini koruyan tartışmaları ve değişik milliyetlere mensup Osmanlı emekçileriyle birlikte sürdürdükleri mücadeleyi, parti programlarında savundukları fikirleri eğer bilebilmiş olsalardı ve bundan haberdar olsalardı, belki de bu topraklardaki sosyalist hareket başka bir kanalda akıp, gelişebilirdi. Hıncakların 1910'daki parti programındaki kimi maddeler hala güncelliğini korumaktadır.

“İnsan topluluğunun çoğunluğunu oluşturan üretici işçi sınıfının, gerçek özgürlüğü kazanabilmesi; üretime, sermayenin dolaşımına, haberleşmeye, hizmet eden bütün araçlar yani, toprağa, fabrikalara, bankalara, değerli mali kuruluşlara, demiryolu ve benzeri taşıma araçlarına bizzat sahip olmasına bağlıdır... Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli unsurların birleşmesiyle oluşan halkın, bugün tabi oldukları idari, mali, ekonomik şartlar ve çeşitli vergiler işçi sınıfının yıkılmasına ve yok olmasına sebep olmaktadır. Bu halk bugün öyle bir ekonomik dönemde bulunuyor ki bir taraftan üretimde kapitalist düzen baş göstermekte ve diğer taraftan eski tarz üretim yavaş yavaş sona ermektedir... bundan başka bu derebeylerin artıklarıyla burjuva sınıfı, ülkenin siyasi ve ekonomik yönetimini ele geçirmeye çalışmaktadır. Bu suretle sosyal örgütleri, sırf ait oldukları sınıfın çıkarlarının sağlanması için kullanmaya da çaba göstermektedirler” denmektedir.

Temel şartlar olarak ifade edilen maddelerin bazıları ise şunlardır;

“-iller, sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tam idari yetki genişliğinin verilmesi.

-Yirmi yaşında olan her kişinin hakkıyla millet, kavim, sınıf, mezhep ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın seçilmesi ve aday olması.

-Dini kuruluşların harcama ve giderlerinin o mezhebe bağlı olanların yardımlarıyla karşılanması.

- Eğitimin kendi ana dili ile yapılması, ilk ,orta, ve yüksek dereceli okullar açabilmesi...her kişinin anadili ile sözlü ve yazılı ifade hakkı olması.
- Ülke halkını oluşturan unsurların çeşitli unsurlarının lisanlarının resmi kurumlarca ve herkesçe eşit tutulması.
- İdam cezalarının kaldırılması.
- Düyun-u Umümiye'nin kaldırılması.
- işçilerin sekiz saatten fazla çalışmaması.
- Kadın çalıştıran fabrikalar veya diğer işletmelerde emzirilen ve küçük yaşlarda olan çocuklar için çocuk bakımevi kurulması ve süt veren kadınların her üç saatte bir, yarım saat süreyle çalışmayı bırakması.
- Girişimcilerin ve işçilerin eşit olarak seçecekleri temsilcilerden oluşan ekonomik kuruluşların hepsinde işçiye ait mahkemeler oluşturulması.
- Bir milletin diğerine üstünlüğü tamamıyla reddedilecektir. Her millet kendi tarihi varlığıyla toplumsal unsur teşkil ettiğinden çeşitli baskılara uğramaksızın serbestçe gelişmesine hizmet edecek her türlü araçtan yararlanacaktır”

Ve nihayetinde beşinci bölümde şunlar yazmaktadır,” Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü, Osmanlı Devletinden ayrılma eğilimlerini bütünüyle reddeder. Bu ana tüzük kararlarını onaylayan ve kabul eden güzel ahlaklı ve yirmi yaşını tamamlamış her şahıs; millet, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın örgüte girebilir” (11) Yukarıda okuduklarımızın, 114 yıl önce yazılmış talepler olduğunu da bir kez daha hatırlayalım!

Paramaz'la birlikte idam edilen Kegam Vanikyan, aynı zamanda İstanbul'da 1909-1914 yılları arasında yayımlanan gençlik dergisi "Gaydz" ın (Kıvılcım) editörlüğünü de yapıyordu. Bu dergilerde onlarca makalesi olan Vanik'in 1913 yılında yayımlanan "Osmanlı'da sosyalizm kurulamaz" tezine karşı polemik olarak kaleme aldığı yazısında "sosyalizmi hakikat kılan işçi sınıfıdır. Nerede elektrik ve buhar varsa orada proletarya vardır. işçi sınıfının olduğu her yerde de sınıf ve sosyalizm mücadelesi olacaktır" tezini savunmuştur. (12)

Geçte olsa Paramaz'ı ve yoldaşlarını, onların arasındaki yoldaşlık bağının gücü ve duygu yüküyle anmak, unutmaya karşı koymak ve geç de olsa adaletin yerine getirilmesi için hareket etmek gerekiyor. Gezi Direnişi'yle toplumsal muhalefetin yükseldiği günümüzde, Paramaz ve yoldaşlarını, "ötekilerin sosyalistleri", "öteki toplumun kahramanları", "öteki devrimciler" olmaktan çıkarıp müşterek mücadele tarihimizin bir parçası olarak görmeli, bizim kahramanlarımız, bizim devrimcilerimiz olarak anmaya başlamalıyız. Sosyalist hareketimizin gerçek tarihini Türkiye'deki gelecek kuşaklara aktarabilirsek, işte o zaman, genç kuşaklara bu coğrafyada halkların eşitlik temelinde barış ve kardeşlik içinde yaşayabileceği bir gelecek bırakacağımıza inanabiliriz. (13)

Dipnotlar

(1) Modern Türkiye'nin Şifresi - İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)

Fuat Dünder

(2) G. K. Başkanlığı "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri" (1914-1918) cilt iv

(3) Steban Sabah-Gülyan (asıl adı, Stepanos Der-Danielyan) 1887'de Cenevre'de kurulan SDHP önderlerinden. 1908 yılında İttihat ve Terakkiyi de eleştiren yazılar yazdı. 1991 yılında yazıları Ermenistan'da kitap olarak basıldı. 20'ler davasında gıyabında ölüme mahkum edildi. 1861 Nahçıvan doğumlu 1927'de ABD'de öldü

- (4) 1912 Yılındaki Osmanlı'daki Seçimler ve Batı Ermenileri Dr.Yeghig Djeredjian Beyrut -2007
- (5) Arşavir Sahakyan SDHP'nin Romanya-Köstence'deki 7. kongresine Mısır delegesi olarak katıldı. Osmanlı Emniyetiyle işbirliği yaptı. Osmanlı İmparatorluğu dışında başka devletlerin istihbarat örgütleriyle de çalıştığına ilişkin bilgiler var. 1918 yılında Adana'da Paramaz'ın arkadaşlarınca öldürüldü
- (6) Dr. Yeghig Djeredjian arşivi-Beyrut
- (7) G. K. Başkanlığı "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri" (1914-1918) syf.63
- (8) Sonsuzluğun Yolcuları - Hrant Amiryan (ilgili bölümlerin çevirisi: Sarkis Hatspanian)
- (9) Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923) Mete Tuncay-Erik Jan Zürcher
- (10) Malta Sürgünlerini Nasıl Bilirsiniz - Ayşe Hür
- (11) G. K. Başkanlığı "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri" (1914-1918) Osmanlı Sosyal Demokret Hınçakyan Örgütü Ana Tüzüğü syf. 68
- (12) Dr. Yeghig Djeredjian arşivi - Beyrut
- (13) Paramaz'la birlikte idam edilenler; Vahan Boyacıyan, Abraham Muradyan, Aram Açıkbaşyan, B.Torosyan (Dr.Benne), Armenak Hampartsumyan, Simbat Kılıçyan, Hagop Basmacıyan, Minas Keşiyen, Hrant Yegavyan, Karekin Boğosyan, Yeremya Matosyan, Yervant Topuzyan, Mıgırdiç Yeretsyan, Kegam Vanikyan, Hovhannes Yeğiazaryan, Karnig Boyacıyan, Bogos Bogosyan, Murad Zakaryan, Tovmas Tovmasyan.

Kaynak: siyasihaber.org